

АБ КРЫТЭРЫЯХ ВЫЗНАЧЭННЯ РУСІЗМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Г. Ю. Грыга

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, grigoanna8@gmail.com*

У дакладзе ахарактарызавана спецыфіка гістарычнага ўзаемадзеяння беларускай і рускай моў. Выяўлены асноўныя крытэрыі вызначэння русізмаў – слоў ці моўных зваротаў, запазычаных з рускай мовы ці ўтвораных па ўзоры рускіх слоў і выразаў.

Ключавыя словы: беларуская мова; русізм; руская мова; запазычанне.

1. Гістарычныя ўмовы кантактавання беларускай і рускай моў. Пачатак фарміравання беларускай і рускай народнасцей традыцыйна адносяць да XIII ст., калі амаль уся тэрыторыя сучаснай Беларусі апынулася ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. Беларуская мова (як і руская) развівалася з агульнаўсходнеславянскай мовы, «асноваю фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу, слоўніка беларускай мовы з’явілася старажытная ўсходнеславянская мова» [1, с. 43]. У XIV–XVI стст. у старабеларускай мове склаліся ўсе асноўныя фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы, уласцівыя сучаснай беларускай мове, і старабеларуская мова апынулася ў добрых умовах для далейшага развіцця. На гэты перыяд прыпадае працэс актыўнага кантактавання беларускай мовы з іншымі еўрапейскімі мовамі, у тым ліку і з суседнімі польскай і рускай мовамі. Пасля ўваходжання Вялікага Княства Літоўскага ў склад Польскага каралеўства ў 1569 г. і ўтварэння Рэчы Паспалітай на беларускіх землях пачала праводзіцца палітыка апалячвання і акаталічвання. З 1696 г. замест старабеларускай мовы функцыю дзяржаўнай стала выконваць польская мова.

У канцы XVIII ст. Беларусь увайшла ў склад Расійскай імперыі, функцыю дзяржаўнай з цягам часу стала выконваць руская мова. Пасля паўстання 1863 г. экспансія рускай мовы стала яшчэ больш актыўнай. Аднак, на думку Л. М. Шакуна, яшчэ «ў творах беларускіх пісьменнікаў XIX ст. русізмаў параўнальна нямнога, на іх ужыванні ляжыць адбітак уплыву дыялектных крыніц, а не запазычвання з рускай мовы непасрэдна, <...> запазычанні з рускай мовы пераважаюць над паланізмамі ў творах беларускіх пісьменнікаў як XIX, так і пачатку XX ст., хоць, натуральна, у асобных пісьменнікаў гэтыя прапорцыі могуць прыметна адхіляцца ў той ці другі бок» [2, с. 24].

У пачатку XX ст., калі пашыраецца беларускае друкаванае слова, працэс запазычвання становіцца больш усвядомленым (у пераважнасці

гэта датычыцца перадачы запазычаных слоў). Паколькі ўласна беларускай лексікі для публікацыі матэрыялаў ужо не хапала, неабходна было засвойваць новыя лексічныя сродкі. Шмат матэрыялаў у той час друкавалася праз рускія інфармацыйныя каналы, таму вялікая колькасць слоў запазычвалася менавіта з рускай мовы. Разам з тым выкарыстоўвалася і польская лексіка: «у сучаснай беларускай літаратурнай мове вызначыліся дзве плыні ў афармленні запазычанай лексікі: «усходняя» – на ўзор рускай мовы і «заходняя» – на ўзор польскай мовы» [2, с. 25].

Як адзначае А. А. Лукашанец, сістэма беларускай літаратурнай мовы ў XX ст. развівалася пад моцным уплывам сістэмы рускай літаратурнай мовы. Але такі ўплыў у розныя перыяды XX стагоддзя выявіўся ў дзвюх асноўных тэндэнцыях (*збліжэння і адштурхвання*) [3, с. 13–18].

Трэба адзначыць, што ўзмацненне русіфікацыі на тэрыторыі Беларусі было выклікана ўздзеяннем улады на моўны працэс у 30-ыя гг. XX ст. Развіццё беларускай літаратурнай мовы праходзіла па «ўсходніх» узорах і пасля Другой сусветнай вайны. Руская мова стала, па сутнасці, адзінай крыніцай лексічнага запазычвання для беларускай мовы.

2. Запазычанні з рускай мовы ў лексічнай сістэме беларускай мовы. Цікавае даследчыкаў да аналізу беларускай лексікі XIX–XX стст. тлумачыцца тым, што на працягу гэтага перыяду адбываўся працэс станаўлення беларускай літаратурнай мовы. Паколькі беларуская мова зведала перапынак у сваім пісьмова-літаратурным развіцці, руская мова (як і польская) адыграла значную ролю ва ўзбагачэнні беларускай нацыянальнай мовы. Генетычная роднасць гэтых моў стварыла надзвычай спрыяльныя ўмовы для міжмоўнага кантактавання.

Аднак выяўленне русізмаў (запазычанняў з рускай мовы) у беларускім тэксце можа выклікаць пэўныя цяжкасці. Зыходзячы з агульнасці асноўных тэндэнцый развіцця беларускай і рускай моў, а таксама іх цесных міжмоўных кантактаў, не заўсёды магчыма вызначыць прыналежнасць слова да групы запазычанняў з рускай мовы. Больш за тое, можа паўставаць праблема адрознення запазычанага слова ад дыялектнага: гаворкі, што належаць да блізкароднасных моў, «утвараюць неперарыўны гамагенны кантынуум і не супрацьпастаўлены выразна на лексічным узроўні» [4, с. 32].

Паколькі беларуская і руская мовы з’яўляюцца структурна блізкімі, праблема выяўлення русізмаў у беларускай мове можа быць вырашана толькі вызначэннем пэўных крытэрыяў запазычанасці. Як адзначае М. І. Крукоўскі, пры вызначэнні такіх крытэрыяў «трэба зыходзіць з агульнай прыроды слова, з самых агульных яго рыс і асаблівасцей і з тым шляхам усё больш і больш канкрэтнага, вузкага разгляду гэтых асаблівасцей, шляхам падзелу гэтых асаблівасцей (падзелу на аснове

ўнутраных адрозненняў, а не па знешніх, выпадковых прыкметах) пераходзіць да больш прыватных» [5, с. 16–17]. Праф. М. І. Крукоўскі вылучыў дзве групы крытэрыяў: *знешнія і ўнутраныя*. Да *знешніх* крытэрыяў адносяцца фанетычныя асаблівасці (г. зн. пэўнае спалучэнне гукаў, якое не ўласціва разглядаемай мове, націск, правапіс), марфалагічныя асаблівасці (г. зн. наяўнасць каранёў і афіксаў, не ўласцівых гэтай мове, нескланяльнасць і інш.). Значэнне, стылістычныя асаблівасці, гістарычная характарыстыка слова з’яўляюцца *ўнутранымі* крытэрыямі.

У адпаведнасці са знешнімі крытэрыямі І. А. Гапоненка ў сваёй працы «Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця» вылучае некалькі відаў русізмаў:

1) запазычанні, якія захоўваюць асаблівасці рускай фанетыкі (фанетычныя русізмы);

2) запазычанні з тыповымі рускімі марфемамі або словы, якія адрозніваюцца спосабам словаўтварэння ад беларускіх адпаведнікаў (марфалага-словаўтваральныя русізмы);

3) уласналексічныя запазычанні;

4) арфаграмы, запазычаныя з рускай мовы [6, с. 80–82].

Таксама адзначаецца і важнасць уплыву рускага сінтаксісу і ўздзеяння на графічным узроўні як паказчыкаў запазычанасці.

Зразумела, што ў першую чаргу пры вызначэнні слоў, якія былі запазычаны з рускай мовы ў беларускую, увага звяртаецца на карань, які супадае з адпаведным каранем рускай мовы. Аднак гэты крытэрыў у дачыненні да рускай і беларускай моў павінен быць дапоўнены, паколькі роднасць моў можа паўплываць на памылковае аднясенне слова да групы русізмаў: слова ці карань могуць існаваць як у рускай, так і ў беларускай мовах яшчэ з часоў агульнаўсходнеславянскай мовы. Таму супадзенне беларускага слова з адпаведным рускім у дадзеным выпадку не даказвае прыналежнасць да групы запазычанняў з рускай мовы. На думку М. І. Крукоўскага, гэты крытэрыў павінен падмацоўвацца яшчэ ўстаўленнем таго, што «слова гэтае ў разглядаемай мове стаіць у некаторым сэнсе адзінока, не ўдзельнічае актыўна ў словаўтварэнні і само не з’яўляецца вынікам словаўтварэння на глебе якога-небудзь спаконвечнага беларускага караня» [5, с. 19]. Так, напрыклад, слова *дзелавіты*, якое дакладна супадае па форме і па значэнні з адпаведным рускім словам *деловитый*, з’яўляецца рускім па паходжанні, паколькі ў групу слоў з блізкім значэннем у беларускай мове ўваходзяць словы *рабіць, справа, занятак*, а беларускае *дзелавіты* ўтворана не ад гэтых асноўных слоў. Супадзенне дадзенага слова з адпаведным рускім словам *деловитый*, якое ў рускай мове мае

шмат аднакаранёвых слоў (*дело, делать, самодельный* і інш.), служыць дастатковым сведчаннем таго, што беларускае *дзелавіты* (як і *дзелавы, дзелавітасць* і інш.) прыйшло ў беларускую мову з рускай.

Вялікую ролю ў справе вызначэння слоў, запазычаных беларускай мовай з рускай, адыгрывае і крытэрыі афікса. Так, напрыклад, у зборніку «Дудка беларуская» Францішка Багушэвіча сустракаецца слова *прасцідацель* з характэрным для рускай мовы суфіксам *-цель*. Аднак пры карыстанні гэтым крытэрыем трэба мець на ўвазе, што ў мове заўсёды сустракаюцца словы, у якіх іншамоўны афікс можа ўжывацца ў спалучэнні з каранем, які ўваходзіць у мясцовы арсенал словаўтваральных сродкаў дадзенай мовы. Так, у беларускай мове сустракаюцца словы тыпу *вызваліцель*, дзе суфікс мае рускае паходжанне, а каранёвая частка – беларуская.

Заклучэнне. Такім чынам, гістарычныя сувязі беларускай і рускай моў, а таксама функцыянаванне апошняй на тэрыторыі Беларусі ў якасці дзяржаўнай паступова збліжалі з ёю беларускую мову. Структурнае падобенства гэтых моў спрыяла запазычванню значнай колькасці русізмаў. Але дакладнасць аднясення таго ці іншага слова да групы русізмаў залежыць ад выбару крытэрыяў. Поўная ўпэўненасць, што слова з’яўляецца запазычаным з рускай мовы, не можа грунтавацца толькі на супадзенні афікса або караня. На думку М. І. Крукоўскага, з пэўнай ступенню дакладнасці можна гаварыць аб запазычанасці таго ці іншага слова толькі пры спалучэнні трох фактараў, трох крытэрыяў:

1) індывідуальнасці караня, г. зн., што карань, з’яўляючыся агульным для абедзвюх моў, марфалагічна не чужы і другой мове і, значыць, мог быць запазычаны;

2) адносна становішча сведчання афікса, г. зн., што афікс па свайму паходжанню з’яўляецца запазычаным, хаця ён мог спалучыцца з каранем і ў выніку «мясцовага» словаўтварэння;

3) адносна становішча сведчання значэння слова, па якому мы можам сказаць, існаваў раней на Беларусі прадмет (паняцце), названы словам, ці не існаваў [5, с. 54].

Што датычыцца мастацкіх тэкстаў, то неабходна таксама ўлічваць тэксталагічны фактар, г. зн. пазнейшыя выданні твораў канкрэтных аўтараў і рэдактарскія праўкі, якія маглі паўплываць на захаванасць лексічных адзінак паводле прыжыццёвых перавыданняў.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэб. дапам. 3-е выд., выпр. Мінск: Выш. шк., 1989.

2. Шахун Л. М. «Усходнія» і «заходнія» крыніцы папаўнення лексічных сродкаў беларускай мовы [Электронны рэсурс] // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія.

Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1995. № 2. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/252925/1/22-26.pdf>. Дата звароту: 07.09.2022.

3. Лукашанец А. А. Русская лингвистическая традиция и развитие белорусского языка и белорусского языкознания [Электронный ресурс] // Русский язык: система и функционирование (к 80-летию профессора П. П. Шубы) : материалы III Междунар. науч. конф., Минск, 6–7 апр. 2006 г. : в 2 ч. / Белорус. гос. ун-т ; редкол. : И. С. Ровдо (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2006. Ч. 1. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/25709>. Дата звароту: 14.09.2022.

4. Арцямёнак Г. А. Спецыфіка словаўтваральнага аналізу беларускай лексікі XIX стагоддзя [Электронны рэсурс] // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1985. № 3. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/282212/1/30-34.pdf>. Дата звароту: 07.09.2022.

5. Крукоўскі М. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Мінск : Выд-ва Акад. навук БССР, 1958.

6. Гапоненка І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця. Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 2012.